

Богдан БОДНАРЮК, Ірина ВОЛОШУК

ЕКОНОМІЧНІ ПРІОРИТЕТИ Й СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ВІЗАНТІЙСЬКОГО РЕМЕСЛА ТА ТОРГІВЛІ (ІХ – ПОЧАТОК ХІ СТ.)

В публікації автори, використовуючи широку джерельну базу, характеризують економічне тло, торгівельні зв'язки і специфіку ремесла у Візантійській імперії в ІХ – на початку ХІ ст. Авторі також розглядають низку питань, пов'язаних з умовами розвитку ремісничих центрів, розташованих у найбільших містах ромейської держави та її столиці, й висвітлюють рівень сільського ремесла і торгівлі в провінціях Імперії.

Ключові слова: Візантія, ремесло, торгівля, торгівельні зв'язки, ремісниче виробництво, візантійська кераміка, виробництво скла, шовкопрядіння.

Богдан БОДНАРЮК, Ірина ВОЛОШУК

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ И СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ВИЗАНТИЙСКОГО РЕМЕСЛА И ТОРГОВЛИ (ІХ – НАЧАЛО ХІ ВВ.)

В публикации авторы, используя ряд соответствующих источников, характеризуют экономический фон, торговые связи и специфику ремесла в Византийской империи в ІХ – начале ХІ вв. Авторы также рассматривают ряд вопросов, связанных с условиями развития ремесленных центров, размещённых в наиболее крупных городах ромейского государства и в его столице, а также освещают уровень сельского ремесла и торговли в провинциях Империи.

Ключевые слова: Византия, ремесло, торговля, торговые связи, ремесленное производство, византийская керамика, производство стекла, шёлкопрядение.

Bohdan BODNARIUK, Iryna VOLOSHCHYUK

ECONOMIC PRIORITIES AND SOCIAL STRUCTURE OF THE BYZANTINE HANDICRAFT AND TRADE (9TH – BEGINNING OF 11TH CENTURY)

Authors of the article specify the peculiarities of handicraft production in Byzantine Empire. The publication reveals based on the indisputable facts the "Eparchy's Book" material. Particular attention is paid to the handicraft and trade development in the capital of the Empire, namely Tsangaris block, examining the handicraft production from the standpoint of its social and economic structure.

Key words: Byzantine Empire, handicraft, trade, trade relations, handicraft production, Byzantine ceramics, glass production, silk manufacture.

Завершуючи розгляд проблематики попередніх публікацій [11, 12] і продовжуючи характеризувати специфіку ремісничої галузі в Імперії, варто підкреслити, що набагато менше свідчень збереглося в джерелах про ремесла, які були пов'язані з обробкою шкіри [22, с. 145]. Стосовно взуттєвої, шорної, скорняцької справи можна дізнатися винятково за писемними пам'ятниками.

Звертає на себе увагу одна обставина, виділена ще А. Рудаковим: у Візантії на X ст. склалася велика кількість різноманітних професій, пов'язаних саме з обробкою шкіри. “Книга Епарха” окремо виділяє константинопольських дубильників, які вимочували шкіру в чанах-зольниках, а після того дубили [3, XIV, 2]; відомі також шорники-лоротоми, котрі виготовляли паски, зброю і т.п., й малактарії, які виробляли шкіру для взуття, але не для візків [3, XVI, 3]. Майстрів з обробки шкіри у Студійському монастирі згадує й св. Феодор Студит [14, с. 412]. Особливу професію у ромеїв становило ремесло шевця. Від шевців той же Феодор Студит відрізняє упобанма та рафіїв, які виготовляли окремий сорт взуття [14, с. 413].

Російський дореволюційний дослідник А. Рудаков, навівши ряд описів з агіографічної літератури IX – X ст., відзначає наявність у столиці шевців. Вони заселяли особливий столичний квартал Цангарій і виготовляли, за твердженням візантиніста, дороге взуття для заможних міщан [22, с. 146]. Зі шкіри, крім взуття і частин для візків, візантійські ремісники (лоротоми) виготовляли невеликі судна [23, с. 194]. У Константинополі існували й скорняцькі майстерні з обробки хутра [25, с. 40]. Крім того, численні групи ремісників столиці у X - на початку XI ст. були пов'язані з виготовленням виробів з дерева, кістки та каменю.

Деревообробна справа, природно, не одержала у Візантії того значення, яке вона мала у північніших країнах, наприклад, у стародавній Русі: візантійці широко застосовували камінь і глину там, де народи Східної Європи використовували дерево. Проте дерев'яні вироби й тут відігравали досить суттєву роль у господарському побуті: дерево йшло для виготовлення начиння, меблів, зброї, дверей у будинках і т.п. [18, с. 233]. Столярна справа називалась у ромеїв “тентовінк тексуон”, а теслі йменувалися “евлоупної” [3, XVII, 5-6]. Їхні інструменти неодноразово згадуються в тогочасних пам'ятках візантійської писемності. Найважливішими серед них були: однолезова сокира, тесло, бурав, пила; крім того, згадуються ватерпас, токарний верстат, рубанок, фуганок і спеціальний інструмент для вирівнювання дерева – пробанвонгал [3, XVII, 6]. Візантійські теслі іноді спеціалізувалися в тій чи іншій галузі деревообробного ремесла: так, аскет і подвижник св. Ілля Новий виготовляв переважно верблужі сідла, не хехтуючи, втім, виробленням деяких інших дерев'яних речей [22, с. 381].

Значних успіхів досягло візантійське суднобудування. Ромейські кораблі в IX-X ст. були більш досконалими, ніж судна на Заході: у Візантії раніше, ніж у Західній Європі, з'явилося стерно, яке кріпилося на кормі; вже у IX ст. візантійці застосовували скісне (т.зв. латинське) вітрило [21, с.117]. Найважливішими роботами при спорудженні судна були теслярська праця і конопачення. Можливо, у X ст. вони здійснювалися одними і тими самими майстрами, в усякому разі Ліутпранд прямо називав калафатів “будівельниками кораблів” [18, с. 235]. Разом з тим, корабельна справа породжувала ряд допоміжних ремісничих професій. Константин Багрянородний, скажімо,

згадує спеціальних майстрів, які виготовляли вітрила, і повідомляє, що чиновники купували для споруджуваних кораблів полотно на вітрила, а також канати, ланцюги, якорі [4, с. 100].

З іншого боку, слід зазначити, що феномен візантійського ремесла і торгівлі у IX - на початку XI ст. значною мірою можна було б пояснити, ґрунтуючись на аналізі соціальної структури й організаційних форм візантійського ремісничого виробництва. Зрозуміло, що розвиток ремесла обумовлюється і соціальним статусом ремісників. Якими ж були характерні риси соціальної структури ремесла і торгівлі у Візантії в ті часи?

При висвітленні даного питання методологічне значення має аналіз сутності середньовічного цеху, який подає відомий радянський медієвіст В. Стоклицька-Терешкович. Дослідниця показала, що загальними рисами цехової організації є внутрішня ієрархія та регламентація виробництва і торгівлі [19, с. 132]. Зрозуміло, що і цехова ієрархія, і цехова регламентація могли виступати в різних формах у різних цехах. Зокрема, цехова ієрархія могла бути двоступеневою, однак без цехової ієрархії та контролю над виробництвом не міг існувати жоден середньовічний цех ані на Заході, ані у Візантії. В. Стоклицька-Терешкович з цього приводу підкреслила наступне: "Найбільші відмінності між цехами різних країн, міст і галузей промисловості спостерігаються у політичній ролі цеху, в сфері його самостійності по відношенню до міської влади і до держави" [19, с. 132]. Таким чином, ступінь самостійності цеху визначається як силою державної влади, так і економічним характером міст: у промислових містах цехи мали більшу самостійність, ніж у торгівельних [19, с. 133].

Природно, що константинопольські цехи IX-X ст. мали відповідну ієрархію й систему контролю над виробництвом та торгівлею. В даному сенсі не можна говорити про принципові відмінності в структурі візантійського цеху порівняно із західноєвропейським, хоча, зрозуміло, константинопольські цехи мали структурні особливості, які в цілому відрізняли їх від будь-якого страсбурзького, флорентійського або паризького цеху. Своєрідність положення (економічного статусу) столичних цехів полягає, перш за все, в їхньому зв'язку з імператорським двором, з обслуговуванням потреб цього двору, війська та знаті, в наявності пильного контролю держави (в особі епарха) над діяльністю цехів [24, с. 109-110].

Набагато конкретніше визначає своєрідність візантійських цехів відомий вчений минулого століття М. Сюзюмов. Особливістю візантійського міста він вважає слабкість міських корпорацій та відносну внутрішню слабкість цеху. Слабкість візантійського цеху, на його думку, проявлялася в тому, що зрівняльні тенденції тут менш виразніші, ніж на Заході. Привілеї, які давав цех, зводилися лише до двох моментів: монопольного права займатися своїм ремеслом у Константинополі й привілею в закупівлі товарів у іногородніх та іноземних купців [25, с. 44]. Питання про наявність цехової регламентації М. Сюзюмов у своїх працях не розглядав. Дослідник також поставив під сумнів саме існування цехової ієрархії, принципово протиставляючи

візантійського містія “західному підмайстру”. Самі корпорації (не називаючи їх цехами) він розглядає як один з видів співтовариства [25, с. 44].

Спробуємо в загальних рисах висвітлити феномен візантійського цехового виробництва. Константинопольські ремісники і торговці, які належали до однієї професії, об’єднувалися у колегію або цех, котрий позначався грецьким терміном “піра” [18, с. 306]. Останній вказує, що це поняття у вузькому сенсі об’єднує не представників ремісничої професії, наприклад метаксопратів, прандіопратів та ін., тобто тих, хто сам не працює, а поширюється лише на купецькі колегії. На відміну від цього, ремісничі колегії позначаються у джерелах терміном “овратегони” [18, с. 306].

Цей поділ купецьких і ремісничих колегій бере свій початок у параграфах “Василік”, апелюючих, очевидно, до Юстиніанового права: “Книга епарха” таке розмежування не фіксує. Отже, питання про колегії розглядається у “Василіках”, однак колегії, які фігурують у цьому законодавчому кодексі, не мають ніякого відношення до середньовічних цехів. “Не всім дозволяється, – констатують “Василіки”, – створювати гетерії чи овратегони, але тільки для збору державних податей, для розробки золота й срібла – рибалкам, булочникам і навклерам, а також іншим, хто визначений законом. Їм дозволяється, наслідуючи поліс, мати спільні справи, скарбнищу й синдика, за допомогою яких вони будуть вести спільні справи” [29, с. 159].

Для вивчення візантійських цехів IX-X ст. необхідно звернутися насамперед до “Книги епарха”, яка перераховує 23 константинопольські цехи. Це – ювеліри-аргіропрати, золотих справ майстри, катартарії, ткачі по шовку, парфумери, свічарі, миловари, дубильники шкіри, лимарі (лоротомі), малактарії, булочники, вестіопрати, прандіопрати, метаксопрати, офоніопрати, бакалійники, м’ясоторговці, свиноторговці, риботорговці, корчмарі тощо. Особливе місце займали цехи тавуляріїв, трапезитів і вофрів (посередники при покупці худоби) [3, XII, 2]. Візантійські нарративні джерела майже нічого не додають до свідчень “Книги епарха” щодо цехів. Хроніка Псевдо-Симеона згадує номика Константина, називаючи його “старійшиною цеху шевців” [29, с. 165]. У Метафрастовій переробці “Життя Сампсона Ксенодоха” згадується константинопольська корпорація лікарів, очолювана хартуляріями – лікарі щорічно здійснювали урочистий хід до храму св. Мокія, де зберігалися мощі покровителя лікарів – Сампсона [29, с. 165]. Зрозуміло, що не всі столичні ремесла були організовані на основі цехових принципів: зокрема, в цехи не об’єднувалися ткачі полотен; не мали своїх цехів і техніти [19, с. 138]. Термін “техніти” згадується декілька разів у “Василіках”; при цьому він застосовується навіть до раба. Римське право, як відомо, забороняло технітам заключати між собою угоди.

Візантійське ремісниче виробництво IX – початку XI ст. залишалось дрібним, домануфактурним. Центром ремісничої діяльності був ергастерій, який слугував, зазвичай, і майстернею, і крамницею для продажу товарів. У “Книзі епарха” перераховані майстерні аргіропратів [3, II, 3], золотих справ майстрів [3, II, 11], ткачів полотен [3, IX, 7], свічарів [3, XI, 1], миловарів

[3, XII, 2-3], сирікаріїв [3, VIII, 3,12] та булочників [3, VIII, 5]. Проте ткачі полотен не мали права використовувати власну майстерню як крамницю і повинні були торгувати своїм товаром лише вроздріб [9, с. 115]. Спірним було питання про те, чи мали ергастрій парфумери: в “Книзі епарха” він не названий. А. Сюзюмов на підставі цього стверджує, що мировари не мали своїх майстерень, але торгували миром з ларьків біля церков [25, с. 45]. Він, однак, не враховує, як зазначає А. Каждан, що “Книга епарха” [3, X, 3] згадує енікіон мироварів, а енікіон у джерелі означає орендну плату за крамницю або майстерню; тому є підстави вважати, що й парфумери мали свої ергастрії [18, с. 309]. Обов’язковість праці в ергастрії встановлювались лише для золотих справ майстрів, яким заборонено було працювати поза майстернею, тобто вдома [3, II, 1]. З “Книги епарха” незрозуміло, чи могли інші ремісники, котрі мали майстерні, працювати вдома, і що таке цей ергастрій? У “Василіках” постійно зустрічаються згадки про “доглядача ергастрія”, котрий міг бути рабом і вільним, чоловіком і жінкою [16, с. 60]. “Василіки”, отже, змальовують картину великої майстерні, на чолі якої стояв спеціальний наглядач. Виникає, таким чином, питання: якою мірою цей факт відповідає реаліям IX-X ст.?

У “Книзі епарха” є дві статті, які можуть бути витлумачені як такі, що підкріплюють це положення. УЦ статусі миловарів [3, XII, 8] майстрові забороняється примушувати “своїх людей” працювати під час церковного свята; це дає підставу М. Сюзюмову вважати, що в статуті мова йде про підприємця, який сам не трудиться, а експлуатує працю найманих робітників [26, с. 11]. Однак, на думку А. Каждана, М. Сюзюмов надто широко тлумачить цю постанову, й зі свого боку відзначає: “Заборона примушувати підмайстрів працювати в неділю й у свято постійно зустрічається в цехових статутах” [18, с. 310]. Друга стаття говорить наступне: “Той, хто продасть іноземцям або іногороднім раба, містота або еклекта, буде позбавлений руки” [3, VIII, 7]. Для вирішення питання, на наш погляд, слід з’ясувати термін “еклект”. М. Сюзюмов бачить у ньому наглядача і на підставі цього робить висновок, що майстерня сирікаріїв насправді була рабовласницькою майстерню [26, с. 12]. Але це тлумачення є хитким з точки зору А. Каждана: останній бачить в еклекті учня [27, с. 73]. Отже, “Книга епарха” не містить прямих і чітких свідчень, які дозволили б зробити відповідний висновок про розміри константинопольських ергастріїв. Більшість візантійських майстрів працювали самостійно [3, XI, 1], використовуючи іноді працю своїх дружин [25, с. 46]. У деяких галузях використовувалася також праця робітників, вільних або невільних [8, с. 45; 17, с. 69]. Прямі свідчення стосовно кількості працівників у “Книзі епарха” зустрічаються лише двічі: тавулярії й трапезити могли мати, відповідно, лише одного [3, I, 24] і не більше двох [3, III, 4] працівників. Кількість працівників у сирікаріїв, миловарів і булочників не визначена, однак з цього не можна робити висновок, що їх було більше.

Конкретні дані про розміри візантійських майстерень дали розкопки у Коринфі. Під час цих розкопок не було виявлено жодного великого торговельного

або ремісничого закладу. Серед численних дрібних майстерень-ергастіріїв виділялися лише єдині значні споруди середньовічного Коринфа – церкви. На одній з ділянок ринкової площі, неподалік одне від одного, виявлено декілька ергастіріїв кінця X ст.: три керамічні майстерні, дві майстерні з виготовлення скла й ряд кузень. Усі ці різноманітні майстерні були розташовані на ринковій площі в ряд, а не утворювали спеціальних “кварталів” [18, с. 311]. Детально обстежена археологами майстерня з виготовлення скла займала одну з кімнат садиби розміром 20 x 44 м. У майстерні розміщувався лише один горн, хоча, зазвичай, у X ст. для виробництва скла ремісники застосовували два горни: в одному розплавлялася скляна маса, в іншому протягом деякого часу “витримувалися” готові посудини. Кількість працівників у коринфській майстерні не могла бути значною: вільне місце перед горном, де могли діяти майстер і його помічник, досягало всього 11 кв. м [18, с. 312].

У тій самій садибі розташовувалися не лише склади для посуду та сировини, а й житлові кімнати. Одна з кімнат, що виходила прямо на ринок, слугувала, скоріш за все, крамницею для продажу посуду. Поряд з ремісниками, які мають ергастірії, в джерелах зустрічаються й такі, котрі не мають своїх майстерень. З “Книги епарха” відомо, що деякі свічарі, не маючи майстерень, продавали товар на площах і вулицях [3, XI, 1], хоча їм це робити заборонялося [13, с. 98]. Константинопольські техніти-будівельники за самою природою свого ремесла не повинні були мати майстерень-крамниць: вони працювали за наймом, уклавши договір та одержавши задаток, і матеріал їм надавав замовник [2, с. 46]. Однак у провінції теслі, яких “Книга епарха” також зараховує до технітів, могли мати свою майстерню: так, “Житіє Іллі Нового” розповідає, що Ілля, який з дитинства опанував це ремесло, відкрив, як уже згадувалось, ергастірій для виготовлення верблюжих сідел.

Складнішим є питання щодо кожум'як та катартаріїв. Якщо дубильники, які обробляли шкіру в спеціальних чанах [3, XI, 2], повинні були мати майстерні для встановлення цих чанів, то про майстерні лоротомів, малактаріїв і катартаріїв візантійські джерела мовчать. Іноді майстри, які мали свої ергастірії, працювали на замовлення, виготовляючи продукцію з матеріалу замовника за пільговим оподаткуванням [1, с. 46]. Окремим замовником виступала держава [7, с. 44]. Ергастірії згадуються не тільки в “Книзі епарха” – існували, наприклад, ергастірії в Студійському монастирі, про них згадує і “Еклога” [5, XI, 7].

У зв'язку з цим, виникає ще одне питання: де ж розташовувались ці майстерні. М. Сюзюмов, ґрунтуючись переважно на протипожежних постановках в юридичному збірнику Арменопула, дійшов висновку, що багато ремісничих виробництв (зокрема, виготовлення металевих виробів, склоробство, керамічне виробництво і т.п.) зосереджувалися винятково у приміських районах [28, с. 66]. Постанова питання, запропонована М. Сюзюмовим, цікава, однак його висновок не є достатньо аргументованим. Як констатує А. Каждан, він суперечить археологічним матеріалам, адже відомо, що у Коринфі, на центральній ринковій площі, розташовувалися

саме ті ергастрії, які – згідно з Арменопулом – не могли бути зведені в місті, тобто керамічні, ковальські й склоробні [18, с. 313]. В Афінах, також у межах міста, вченими були виявлені залишки керамічної майстерні [15, с. 176].

Такий самий висновок можна зробити і на підставі письмових джерел, які стосуються Константинополя. Добре відомо, що майстерні столичних ювелірів розташовувалися на головній вулиці – Месе [10, с. 92]; неподалік іподрому в X ст. функціонували імператорські майстерні ткачів по шовку, які носили назву майстерень Зевксиппа [10, с. 92]. Ті ремесла, про які згадує М. Сюзюмов, також знаходили собі “прихист” в межах міста: константинопольський коваль міг працювати в портику; Домніна, тобто у самому центрі міста [18, с. 314]. На березі Золотого рогу діяли майстерні склоробів [10, с. 94]. Ергастрії свічарів – незважаючи на протипожежні правила – ліпилися біля самого храму св. Софії. В центрі міста перебували також булочні та ергастрії мироварів [10, с. 94]. Зрозуміло, що чимало найрізноманітніших майстерень розташовувалися саме на столичних ринках.

Звичайно, і в передмістях, і в селах існували різні майстерні, проте немає підстав стверджувати, начебто центр економічного життя Імперії перебував саме в приміських районах. Константинопольським корпораціям були властиві обидві основні риси цехового ладу: і цехова ієрархія, і цехова регламентація [30, с. 251]. Існування цехової ієрархії констатують насамперед параграфи “Книги епарха”, де згадуються учні свічарів [3, XI, 1-2]. Зі свого боку М. Сюзюмов, відзначає, що положення учнів “не відрізнялося від положення містія”, тобто найманого робітника [25, с. 23]. Про містіїв “Книга епарха” згадує декілька разів. Вона, зокрема, визначає, який майстер, що найняв містія, не міг укладати з ним договір більш ніж на місяць і видавати йому плату більш ніж на місяць уперед. Майстрам заборонялося переманювати до себе чужого містія до виконання ним роботи у колишнього господаря в рахунок отриманої заробітної плати [3, VI, 2-3; VIII, 7, 10, 12]. Ці нечисленні постанови принципово не відрізняються, на думку А. Каждана, від регламентації положення підмайстра в західноєвропейських цехових статутах [18, с. 316].

Іншу точку зору висловив М. Сюзюмов. Він стверджував, що містіїв не мав “статусу” підмайстра, тісно пов’язаного з майстернею – останній нібито легко переходив від одного майстра до іншого і в той же час не мав можливості перетворитися на самостійного майстра-господаря майстерні [25, с. 20; 26, с. 10-11]. Однак із судженням М. Сюзюмова не погоджується А. Каждан. Дослідник констатує, що між візантійськими містіями та майстрами не існувало “глухої стіни”, що стан містія був тимчасовим. Наприклад, Ілля Новий був якийсь час учнем-містієм, а пізніше став самостійним майстром; батько знаменитого полководця середини IX ст. Феофоба, який втік з халіфату до Константинополя, найнявся у столиці в якості містія до торговки, на котрій згодом одружився [18, с. 316].

Більше того, “Книга епарха” не встановлює якихось заборон або обмежень щодо прийому в цех учня чи містія. Розглянемо цей аспект докладніше.

Вступ у константинопольські цехи пов'язаний з певними формальностями, які відобразилися у термінології: ремісник приймався, а не вступав у цех. Цими формальностями, згаданими в “Книзі єпарха”, були поручництво у благонадійності, перевірка знання ремесла, сплата вступного внеску; крім того, діяли й соціальні обмеження [19, с. 141].

Звичай виставляти поручителів під час прийому в цех виник лише у Візантії на початку XI ст.: для вступу до грецької або римської ремісничої колегії поручництва не вимагалось. Менш чітко визначає “Книга єпарха” вимогу знання ремесла. Лише статут вестіопратів вказує, що поручителі повинні гарантувати придатність нового члена цеху до обраної ним роботи [3, IV, 5]. М. Сюзюмов вважав, що у цех миловарів могла бути прийнята людина, не знайома із цим ремеслом [27, с. 85]. Однак його тезі черговий раз заперечив А. Каждан. На його думку, М. Сюзюмов виходить з того, що миловарів заборонялося навчати своїй справі сторонню особу [3, XII, 1]; отже, будь-хто, прийнятий у цех, був стороннім, тобто не знав ремесла [18, с. 317]. Проте “Книга єпарха” допускає й інше тлумачення, підкреслює А. Каждан, оскільки відповідний параграф дозволяє навчати ремеслу сторонню особу з відома єпарха чи старійшини цеху. Таким чином, можна припустити, що бажаний вступити до цеху спочатку із дозволу однієї з цих осіб навчався ремеслу, а вже потім приймався в члени цехової корпорації [18, с. 317].

При вступі в деякі цехи треба було платити визначену суму грошей. Вступаючий у цех метаксопратів платив 2 номісми [3, VI, 6; VII, 3], в цех вестіопратів – 6 номісм [3, IV, 2], у цех миловарів – 12 номісм [3, XII, 2]. Особливо високим був вступний внесок у привілейований цех тавуляріїв: тут він становив 32 номісми [3, I, 14]. Про розміри цих сум дозволяє судити порівняння із заробітною платою ремісника-поденника, який одержував на місяць 1-2 номісми [27, с. 109].

Нарешті, деякі статuti вводили певні соціальні обмеження. Членами ряду цехів (трапезитів, метаксопратів) не могли стати раби [6, с. 45]; люди незаможні й неблагонадійні також не допускалися в цех метаксопратів [3, VII, 5]. Особливо докладно регламентувався прийом до цеху тавуляріїв [3, I, 1-3]. Статuti деяких цехів (свиноторговців, трапезитів, ювелірів, вестіопратів, метаксопратів, миловарів і тавуляріїв) визначали більші або менші формальності при прийомі до цеху; в інших ремісничих статутах про це нічого не говорилося. Разом з тим, організація прийому до цеху демонструє певну привілейованість цехових майстрів. Немає ніде слідів характерного для пізньоримської епохи примусового зарахування у колегії: візантійські ремісники і торговці навпаки прагнули вступити в цех, а цехи – в усякому разі привілейовані – ставили їм перешкоди. Відповідно до цього, й вихід із цеху за “Книгою єпарха” став актом вигнання, що було результатом провини і здійснення покарання. Про добровільний вихід з цеху мова не йшла [20, с. 68].

Однак все це, як вказував ще на початку XX ст. Є. Черноусов, не означало прикріпленості майстра до цеху, що було характерним для епохи Пізньої Римської імперії: просто вихід з цеху залишався поза компетенцією єпарха

[29, с. 162-163]. До того ж у деяких випадках “Книга епарха” прямо говорить про перехід з одного цеху до іншого (наприклад, із цеху катартаріїв у цех метаксопратів), а також окремим параграфом фіксує вільний вибір професії [3, IV, 7; VIII, 6]. Це підтверджується і тогочасною агіографічною літературою, де, зокрема, згадується випадок перетворення м'ясника на брадобрея [22, с. 141]. Таким чином, можна підкреслити, що розглянутий матеріал свідчить про існування у Константинополі цехової ієрархії. Вищий щабель в ній становили привілейовані столичні майстри – повноправні члени замкнених ремісничих корпорацій. Нижчий щабель на кінець X ст. утворили учні та містії, між якими важко провести чітке розмежування. Проте, як би там не було, положення учня-містія було у Візантії тимчасовим, перехідним [18, с. 318].

У “Книзі епарха” відбилася й інша сторона ромейського цехового ладу X – початку XI ст. – цехова регламентація, яка проявилася насамперед у боротьбі з конкуренцією позацехових ремісників. Найчастіше “Книга епарха” торкається питань боротьби з тими особами, які намагалися конкурувати з константинопольськими торговцями та лихварями. Трапезит мав право затримувати і приводити до епарха нелегальних міняйлів-“мішечників” (сакуляріїв), котрі здійснювали фінансові операції “з-під поли”, стоячи на перехрестях зі своїми монетними мішками [3, III, 2]. Аргіропрати контролювали торговців золотом, сріблом та коштовним камінням – особливо, якщо вони не були мешканцями столиці [3, II, 4, 6]. Останнім заборонена була також торгівля шовком і шовковими тканинами [3, IV, 8; VI, 15-16; VIII, 8]; крім того, заборонялась діяльність нелегальних метапратів (“перекупників”), які намагались торгувати в Константинополі милом і свинями [3, XII, 6; XVI, 3].

Узагальнюючи викладений і проаналізований у статті фактологічний матеріал, можна зробити ряд висновків. Зокрема, у IX – на початку XI ст. містами, де зосереджувались ремесла і торгівля, були лише Константинополь та декілька інших великих центрів, котрі збереглися від ранньовізантійського часу. Переважна більшість населених пунктів Імперії, які в джерелах називалися “містами”, в дійсності на початок IX ст. були фортецями, адміністративними або єпископальними осередками. До кінця X ст. в економіці Візантії ще не відбулося відокремлення ремесла від сільського господарства. Тоже, до початку епохи Хрестових походів міста ромейів залишалися, перш за все, центрами сільської округи, а їхнє населення займалося виноградарством, скотарством, вирощуванням пшениці на полях та луках, які територіально прилягали до полісів. З іншого боку, необхідно відзначити, що саме протягом X ст. візантійські міста поступово перетворювались у великі торговельні центри, з розвиненим ремісничим виробництвом.

Варто також підкреслити: у виділену епоху в містах Імперії відбувається своєрідна спеціалізація ремісництва. Наприклад, ковальство концентрується у Коринфі та Пергамі, зброярська справа – у Навпакті й Лариссі, виготовлення керамічних виробів – у Спарті, Ефесі, Авідосі. Окрему ремісничу спеціалізацію мали такі галузі, як виробництво скла, паперу, текстилю,

предметів розкоші (меблі, дзеркала, прикраси для внутрішніх інтер'єрів будинків), судобудівництво, килимарство, виготовлення ювелірних виробів і речей зі шкіри. Розвитку ремесла сприяв видобуток заліза, міді, олова, золота, срібла та свинцю. Найважливішими ярмарками Візантії на кінець X – початок XI ст. стають міста: Хони, Фессалоніка, Яніна, Сирмій, Дубровник, Дірахай, Тирново, Сардика, Преслава, Силістрія, Анхіал, Кізик, Кандія, Лаодікія, Фамагуста, Мелітіна, Трапезунд, Синоп, Сис, Севастія, Кесарія, Антіохія, Анкіра, Амастрида, Іконій, Атталія і Тарс. Експорт візантійської економіки складають шовк, кераміка, вино, оливки та хліб.

Але, найбільшою популярністю для країн Західної Європи користувались у ті часи візантійські гончарні вироби з Коринфа, Афін, Спарти і Кесарії. Потужний розвиток у галузі виготовлення глиняного посуду припадає на другу половину IX ст. Тогочасна візантійська кераміка характеризується товстими стінками різних видів глиняних виробів, певною недосконалістю обпалу, здебільшого, темним, коричнево-сірим кольором. Виготовлення шовку концентрується у Пелопоннесі та Бастії; пальму першості у шовкопрядінні утримували в X ст. Фіви. Протягом IX-X ст. відбувається і розширення товарообігу в ромейській державі, збільшується обсяг і кількість карбування монети – номісми. Розвиток ремесла охоплює з кінця IX ст. й візантійське село. У мікрокоміях відбувається розгалуження ремісничих професій; селяни самі виготовляють сільськогосподарський реманент, прості предмети побуту й одяг. Проте лише у помістях великих землевласників і магнатів майстри-ремісники стають справжніми професіоналами. Тут працюють гончарі, теслі, кравці, бондарі, шевці, ткачі, ковалі тощо.

Окремий феномен візантійської економіки IX – початку XI ст. становлять ремісничі цехи або корпорації. Генетично вони беруть свій початок від римських колегій, але вже багато чим від них відрізняються, набувши ознак типово середньовічних цехових організацій. Разом з тим, варто зазначити, що прив'язаність особи до професії у Візантії в окреслену епоху стає набагато слабшою, ніж у пізньоримські часи. Приналежність до якої-небудь корпорації не обов'язково успадковується, примусове залучення громадян до цеху на кінець X ст. припиняється; вступ до них з XI ст. уже більше залежить від конкретних умов і вимагає відповідної кваліфікації робітника (ремісника). Водночас це призводить до посилення економічного контролю з боку держави. Отже, якщо залежність окремої особи від професії послаблюється, то її залежність від держави помітно зростає. Влада із середини X ст. вимагає від корпорацій (на законодавчому рівні) не тільки лейтургії, як це було ще за римських часів (III-IV ст.), а через органи міських епархів здійснює нагляд і регулює всю їхню діяльність. Це, в першу чергу, стосувалося тих цехів, від яких залежало постачання міста, й головне – столиці, харчовими продуктами.

Аби забезпечити мешканців Константинополя достатньою кількістю товарів першої необхідності, візантійський уряд визначав розмір довозу товарів, контролював їхню якість, визначав ціни купівлі та продажу. Будь-

який довіз до столиці як із провінцій, так і з-за кордону систематично підтримувався, зате вивіз, особливо за межі країни, мав великі обмеження. Дані урядові санкції та нововведення були закріплені ромейськими імператорами Македонської династії на правовому рівні. Тим не менш, протягом IX - X ст. домінуючою формою обміну між містом та селом у Візантії залишався ярмарок. Зазвичай, щорічні міські ярмарки влаштовувались у день певного святого, покровителя того чи іншого міста. Постійними були ярмарки в маленьких містечках і великих селах Імперії. Необхідно констатувати: особливістю візантійської економіки на селі був дозвіл імператорів проводити щомісячні ярмарки великими монастирями.

Із середини IX ст. відчутно активізується діяльність купців у державі. Крім вивезення шовкових виробів, вони починають експортувати ювелірні прикраси та коштовну зброю. Для кращої організації своєї діяльності тогочасні візантійські купці об'єднуються в окремі корпорації. Це дає їм можливість контролювати ціни на зовнішньому та внутрішньому ринках, впливати певною мірою на цінову політику держави, узгоджувати обсяги продажу того чи іншого товару, і це при тому, що в Константинополі до XI ст. функціонували державні ремісничі майстерні, які ґрунтувалися на примусовій праці.

Таким чином, у межах узагальнення є підстави стверджувати, що протягом IX - X ст. у візантійському суспільстві сформувався національний прошарок купців, експорт виробів ремісництва збільшився майже вдвічі порівняно з минулою епохою (V-VIII ст.), з домінуванням шовкопрядіння та гончарства. У цей же час досить суттєво розвинулось в Імперії виготовлення ювелірних виробів, зброї та посуду зі скла на тлі загального економічного підйому. Судячи зі змін у тогочасному візантійському законодавстві, зросла і загальна система оподаткування в сфері ремесла та торгівлі. Отже, доречно підкреслити, що в цілому торгівельно-реміснича галузь у Візантійській імперії в IX – на початку XI ст. носила переважно державний, а не приватний характер, з відповідною регламентацією, контролем та системою пільг, які, з одного боку, були спрямовані на розвиток означеної галузі, а з іншого – на штучне стримування виробництва ремісничої продукції при одночасному визначенні саме державою цінової та експортно-імпоротної політики.

Джерела та література: 1. Введение денежных податей // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 46; 2. Взимание податей // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 46; 3. Византийская Книга Эпарха / Пер. и ком. М.Я. Сюзюмова. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 295 с.; 4. Константин Багрянородный. О фемах // Константина Багрянородного сочинения “О фемах” и “О народах” / Предисл. Г. Ласкина. – М.: Типография К. Хефнера, 1899. – С. 1-105; 5. Липшиц Е.Э. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. – М.: АН СССР, 1965. – 327 с.; 6. Обслуживание

императорских ткацких мастерских (гинекей) рабами // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 45; 7. О поставке мастерскими государству их изделий // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 44; 8. Штраф за скрывание рабов царских ткацких мастерских // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 45; 9. Азаревич Д.И. История византийского права. – Ярославль: Губернская тип-ия, 1877. – Т. 1. – Ч. II. – IV, 351 с.; 10. Барт А. Царьград и его окрестности. – Пг.: Прибой, 1915. – 322 с.; 11. Боднарюк Б., Волощук І. Торгівля і ремесло в Східній Римській державі у VIII – першій половині IX ст. // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції “Кайндлівські читання” Чернівці, 16-17 травня 2008р. – Чернівці: Прут, 2008. – С. 25-33; 12. Боднарюк Б., Волощук І. Особливості розвитку ремісництва у Візантійській державі в другій половині IX – X ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. пр. – Чернівці: “Зелена Буковина”, 2009. – Т. 2 (26). – С. 110-128; 13. Вернер Э. Византийский город в эпоху феодализма. Типология и специфика // ВВ, 1976. – Т. 37. – С. 94-115; 14. Доброклонский А.П. Преподобный Феодор Исповедник. – М.: МДА, 1883. – IX, 241, II; 15. Каждан А.П. Византийские города VII-X вв. // ВВ, 1954. – Т. XI. – С. 164-188; 16. Каждан А.П. Василики как исторический источник // ВВ, 1958. – Т. XIV. – С. 56-66; 17. Каждан А.П. Рабы и мистии в Византии в IX-XI вв. // УЗ, Тульского пед-го ин-та, 1951. – Вып. 2. – С. 67-86; 18. Каждан А.П. Деревня и город в Византии IX-X вв. – М.: АН СССР, 1960. – 431 с.; 19. Каждан А.П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX-X вв. // ВВ, 1953. – Т. VI. – С. 132-155; 20. Липшиц Е.Э. Проблема падения рабовладельческого строя и вопрос о начале феодализма в Византии // ВДИ, 1955. – №4. – С. 63-71; 21. Липшиц Е.Э. К вопросу о городе в Византии в VIII-IX вв. // ВВ, 1953. – Т. VI. – С. 113-131; 22. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – М.: Тип-ия А. Сабурова, 1917. – VIII, 437, III с.; 23. Скабаланович В.И. Византийское государство в IX-XI веках: В 2-х т. – СПб.: Алетейя, 2007. – Т. 1. – 395 с.; 24. Сорочан С.А. Византия IV-IX веков. Этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков: ХГУ, 2001. – 320 с.; 25. Сюзюмов М.Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X века // ВВ, 1951. – Т. IV. – С. 33-50; 26. Сюзюмов М.Я. Производственные отношения в византийском городе-эмпории в период генезиса феодализма. – Свердловск: Свердловский гос. ун-ет, 1954. – 310 с.; 27. Сюзюмов М.Я. Книга эпарха. Уставы византийских цехов X в. – Свердловск: Свердловский гос. ун-ет, 1949. – 114 с.; 28. Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ, 1956. – Т. XI. – С. 56-81; 29. Черноусов Е.М. Римские и византийские цехи // ЖМНП, 1914. – сентябрь, №9. – С. 165-190; 30. Шестаков С.П. Лекции по истории Византии. – Казань: Тип-ия Казанского ун-та, 1915. – Т. 1. – VII, 437 с.